

Podróż wizytacyjna archidiacona Andrzeja Albinowskiego w archidiecezji pomorskiej w 1686 i 1687 r.

Tomasz Nowicki

Wprowadzenie

Staropolskie wizytacje kanoniczne to źródła historyczne umożliwiające podjęcie wszechstronnych badań naukowych. Znaczenie i możliwości różnego ich wykorzystania w studiach historycznych opisywał już pół wieku temu Stanisław Litak¹. Późniejsi badacze wskazywali na korzyści w wykorzystaniu wizytacji do badań nad duchowieństwem² czy historią kultury materialnej³. Bez wątpienia bogaty materiał wizytacyjny pozwala także na wykorzystanie informacji zapisanych w wizytacjach do studiów geograficzno-historycznych. Przede wszystkim źródła tego typu umożliwiają badania nad siecią parafialną, osadnictwem czy topografią. Z kolei cykl przeprowadzania wizytacji, polegający na odwiedzaniu poszczególnych świątyń i miejscowości, może dać dobry materiał do studiów nad przemieszczaniem się wizytatorów i delegatów biskupich. Prezentowany artykuł ma właśnie na celu przedstawienie trasy podróży archidiacona Andrzeja Albinowskiego, którego biskup włocławski Bonawentura Madaliński wyznaczył do przeprowadzenia wizytacji świątyń leżących w archidiecezji pomorskiej.

Nie ulega wątpliwości, że podejmując się tego zadania, wizytator musiał wcześniej przyjąć plan, zgodnie z którym przybywał do poszczególnych parafii odwiedzanego okręgu. Chcąc, by wizytacja była przeprowadzona sprawnie

i efektywnie, bez niepotrzebnej straty czasu, należało tak przygotować etapy podróży, by nie nadkładać przebytej drogi i płynnie przemieszczać się między pobliskimi kościołami. Takie podejście generuje pytania o wybór kolejności, w jakiej należało odwiedzać świątynie. Po pierwsze, czy decydowała o niej np. ich przynależność dekanalna, czy też raczej pragmatyzm samego wizytatora wybierającego najbliższe położone ośrodki (niekoniecznie znajdujące się w tych samych dekanatach)? Po drugie, jaki dystans potrafił on pokonać w określonym czasie, czyli inaczej mówiąc, jak szybko był w stanie się przemieszczać?

Warto jeszcze na wstępie zaznaczyć, że na podstawie zapisów wizytacyjnych nie da się precyzyjnie odtworzyć w terenie tras przemieszczania się delegatów biskupich. Po pierwsze bowiem, trudno dokładnie określić sieć lokalnych dróg sprzed kilkuset lat, a po drugie, w wizytacjach brakuje przecież opisów trasy, po której przemieszczał się wizytator i jego świta. Czasami zresztą analiza datacji każe zadać pytanie, czy w ogóle był w danej parafii we wskazanym w źródle dniu. Stąd też odległości, które posłużyły do prezentowanych w niniejszym artykule analiz, zostały obliczone w linii prostej. Ustalając je, brano pod uwagę lokalizację świątyni w danej miejscowości.

Wyjaśnienia wymaga również zakres terytorium, którego dotyczy niniejszy artykuł. Oczywiście jego zasięg zdeterminowany został samym źródłem i objął ten fragment diecezji włocławskiej, który zawierał się w części dawnego województwa pomorskiego i nosił w nomenklaturze kościelnej nazwę archidiecezji pomorskiej. Granice tej jednostki w okresie przedrozbiorowym nie ulegały zasadniczym zmianom. Na północy opierały się o Morze Bałtyckie, począwszy od ujścia Łeby na za-

¹ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (3), 1962, s. 41–58.

² S. Olczak, *Wizytacje jako źródło do badań nad klerem parafialnym*, „Summarius” 8, 1979, s. 253–258; tenże, *Źródła kościelne z końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku do badań nad duchowieństwem*, „Przegląd Tomistyczny”, 2, 1986, s. 275–291.

³ D. Główna, *Akta wizytacji kościelnych z XVII–XVIII wieku jako źródło do historii kultury materialnej: gospodarstwo wiejskie w dobrach parafialnych w archidiecezji warszawskiej*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław 1989, s. 233–254.

chodzi, do Motławy na wschodzie. Granica wschodnia tego terytorium przebiegała na Wiśle, w całym jej dolnym biegu i dopiero niemal pod Fordonem skręcała na północny wschód, osiągając koło miejscowości parafialnej Serock Brdę. Potem, idąc w górę rzeki, docierała do jej źródeł, po czym skręcała wyraźnie na północ, by objąć całe starostwo bytowskie. Następnie, pokrywając się z granicą państwową, dochodziła do starostwa łęborskiego, by z biegiem rzeki Łeby osiągnąć wybrzeże Bałtyku.

Terytoria, z którymi graniczył archidiaconat pomorski, to: od wschodu archidiaconat malborski diecezji chełmińskiej, dalej na południe, w okolicach Kwidzyna Prusy Książące, potem archidiaconat chełmiński. Na południu leżał archidiaconat kruszwicki, należący do tej samej diecezji włocławskiej, zaś na południowym zachodzie – archidiaconat kamieński archidiecezji gnieźnieńskiej. Od zachodu sąsiadem archidiaconatu pomorskiego było Pomorzanie Zachodnie, należące do Brandenburgii.

Obszar badanego archidiaconatu obejmował 11 659 km², co stanowiło ponad 60% terytorium ówczesnej diecezji włocławskiej. W jego skład wchodziło 10 dekanatów, a mianowicie, w kolejności wizytowania: starogardzki, mirachowski, bytowski, łęborski, pucki, gdański, tczewski, gniewski, nowski i świecki. Na pocz. XVIII w. okręg ten liczył 90 kościołów parafialnych. Sieć tę uzupełniały świątynie pomocnicze (filialne, szpitalne i kaplice publiczne). W omawianym czasie istniało tam ok. 55 tego typu obiektów sakralnych⁴. Z pewnością kilkanaście lat wcześniej, kiedy Andrzej Albinowski wizytował archidiaconat z mandatu biskupa Bonawentury Madalińskiego, liczba świątyń była podobna⁵.

Zakres chronologiczny zdeterminowany został wykorzystaną w artykule podstawą źródłową, czyli wizytacją biskupa Bonawentury Madalińskiego przeprowadzoną przez archidiacona pomorskiego Andrzeja Albinowskiego jesienią 1686 i wiosną 1687 r. W Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie znajdują się jej dwa identyczne w treści egzemplarze. Pierwszy, zewidencjonowany pod sygnaturą G20a, nosi tytuł *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis Illustrissimi et Reverendissimi Domini D. Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a Perillustri et Admodum Reverendo Domino Andrea Albinowski Archidiacono Pomeraniae, Cantore Premisliensi, Praeposito Volboriensi Anno 1686 et 1687 peracta* (dalej: ADPeł, G20a)⁶. Drugi egzemplarz, oznaczony sygnaturą G20b, zatytułowano *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, a Perillustri et Admodum Reverendo Domino Andrea Albinowski Archidiacono Pomeraniae, Cantore Praemisliensi, Praeposito Volboriensi, Anno Domini 1686 et 1687 peracta* (dalej: ADPeł, G20b)⁷. Oba mają charakter czysto opisowy. Tekst i kolejność poszczególnych wpisów są identyczne. W obu księgach po kartach tytułowych zamieszczono list archidiacona Albinowskiego do duchowieństwa archidiaconatu informujący o rozpoczęciu wizytacji. Następnie wpisano pytania, według których zamierzano wizytować świątynie, zaś po nich znalazły się właściwe protokoły wizytacji parafii, począwszy od dekanatu starogardzkiego, a skończywszy na świeckim. Na końcu wpisano

⁴ Zob. T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witraż w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 59. Zbliżone, aczkolwiek nieco zanizone dane we wcześniejszym opracowaniu tegoż autora: *Liczba i sieć świątyń w archidiaconacie pomorskim w latach 1583–1781*, „Studia Pelplińskie”, 28, 1999, s. 180. Z kolei z ustaleń Stanisława Litaka wynika, że ok. 1772 r. w badanym archidiaconacie było 86 parafii i 67 filii. S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 124; tenże, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 91. Inne, ale porównywalne liczby zaprezentował Bogumił Szady, widząc na terenie archidiaconatu pomorskiego w 2. poł. XVIII w. 83 kościoły

główne i 68 pomocniczych. B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 150.

⁵ Z danych źródłowych wynika, że wizytator odwiedził 136 miejscowości, w których znajdowały się świątynie lub miejsca po obiektach sakralnych. Por. T. Nowicki, *Liczba i sieć*, s. 177.

⁶ Szczegółowy opis księgi i jej zawartości zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacji kanonicznych biskupów kujawsko-pomorskich przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 84, 2005, s. 120–162.

⁷ Szczegółowy opis księgi i jej zawartości zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg*, s. 163–195.

dekrety powizytacyjne. Obie księgi zamyka indeks zawartości, w którym podane są nazwy wizytowanych świątyń i strona, od której rozpoczyna się protokół wizytacyjny i dekret. Tylko z krótkiej notatki umieszczonej na rewersie strony tytułowej egzemplarza G20b wiadomo, że pierwotny jest G20a. Był on przechowywany w archiwum katedry wrocławskiej. Spisany został jedną ręką, zapewne krótko po odbyciu wizytacji, najprawdopodobniej na podstawie roboczych brudnopisów powstałych w jej trakcie. Z kolei egzemplarz G20b przepisała jedna osoba na potrzeby konsystorza gdańskiego z polecenia sufragana pomorskiego Cypriana Kazimierza Wolickiego. Z podanych w tej notatce tytułów i stanowiska biskupa wynika, że powstał on po 24 lipca 1766 r., gdyż od tego dnia Wolicki zaczął tytułować się biskupem, ale przed jego śmiercią w dniu 16 maja 1775 r.⁸

Dzięki zachowaniu się dwóch egzemplarzy wizytacji łatwo było uzupełnić datację w przypadku jej braku w jednym z nich. W księdze G20a w kilkunastu przypadkach, najpewniej w trakcie zsywania księgi, przycięto marginesy, obcinając też informację o dacie dziennej, a zostawiając tylko miesiąc. Czynności te musiały być jednak wykonane jeszcze przed przepisaniem dubletu G20b, ponieważ w nim daty zostały określone precyzyjnie⁹.

Wybór wizytacji przeprowadzonej przez archidiacona Madalińskiego został podyktowany głównie możliwością uzyskania w miarę pełnych informacji określających daty dzienne protokołów wizytacyjnych. Opierając się na nich, można podjąć próbę odtwarzania drogi wizytatora w trakcie jego podróży. Dodatkowym elementem umożliwiającym przełożenie danych chronologicznych na mapę były daty

dekretów. W przypadku ich datacji stosowano formułę informującą także o miejscu wystawienia dokumentu¹⁰.

Interpretacja datacji

Jak już wspomniano, daty w wizytacji biskupa Madalińskiego można znaleźć w dwóch różnych miejscach. Po pierwsze, zapisywano je na początku protokołu wizytacyjnego, na marginesach. Po drugie, pojawiają się także na końcu dekretów reformacyjnych. Niekiedy jednak próba ich porównania może rodzić poważne problemy interpretacyjne. Prawdopodobnie w niektórych etapach wizytacji mamy do czynienia z dwoma ciągami chronologiczno-geograficznymi, realizowanymi zapewne przez różne osoby. W dobrze uzasadniony i odwzorowany na mapie cykl chronologiczno-geograficzny układają się daty protokołów wizytacyjnych. Z kolei datacja dekretów pokazuje podobną marszrutę, choć nie zawsze jest ona zbieżna z podróżą odtworzoną na podstawie dat protokołów. Jednakże w większości przypadków daty protokołów i dekretów uzupełniają się wzajemnie. Jak widać na prezentowanym niżej wykresie, protokół i dekret miały zwykle tę samą datę (53%). Taka zbieżność może potwierdzać, że wizytator i najpewniej jego sekretarz byli danego dnia w tym samym miejscu. Wbrew pozorom nie ma również zastrzeżeń w sytuacji, kiedy dekret nosi datę późniejszą niż protokół (11%). Naturalne jest przecież, że mógł zostać spisany nieco później. Prawdopodobnie delegaci biskupa przybywali do parafii po południu lub wieczorem poprzedniego dnia. Wtedy też spisywano protokół, natomiast dekret wystawiano rano, przed wyruszeniem w dalszą podróż¹¹.

⁸ Dokładnie wspomniany zapis brzmi: „Haec Visitatio Anni 1687 ex suo Originali in Archivo Ecclesiae Cathedralis conservato fideliter pro commoditate Dioecesis Pomeraniae, et usu Consistorij Generalis Gedanensis copiatu Cura Illustrissimi et Reverendissimi Domini Cypriani Casimiri de Komorze Wolicki Episcopi Sinopensis, Praepositi Ecclesiae Cathedralis Vladislaviensis Suffraganei Vicarij in Spiritualibus ac Parochi Gedanensis et per Pomeraniam Officialis Generalis”. ADPel, G20b, k. Iv. Zob. S. Chodzyński, *Biskupi sufragani wrocławscy*, Wrocław 1906, s. 86–88.

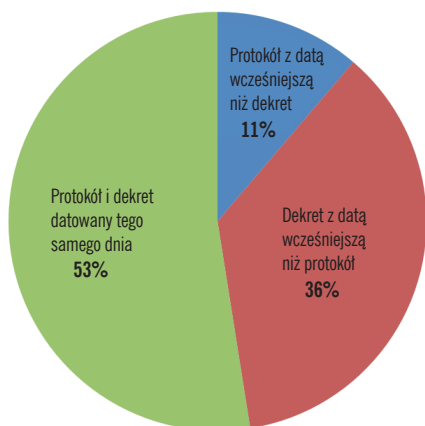
⁹ Np. z egzemplarza G20a wiadomo jedynie, że w Pogódkach wizytacja odbyła się w listopadzie 1686 r. Zob. ADPel, G20a, k. 9v. Z kolei na

podstawie przepisane go w XVIII w. egzemplarza G20b można ustalić dokładną datę wizytacji parafii pogódkowskiej, która odbyła się 19 listopada 1686 r. Zob. ADPel, G20b, k6v.

¹⁰ Przykładowo w pierwszym dekreście dla parafii starogardzkiej zapisano: „Datum in Starogard. 15 Novembris. Anno 1686”. ADPel, G20a, k. 138v; G20b, k. 84.

¹¹ Jedyne trudności interpretacyjne mogą dotyczyć Miłobądz, w którym protokół datowano zaraz po Wielkanocy, tj. na 1 kwietnia, zaś dekret wystawiono dopiero 9 kwietnia. ADPel, G20a, k. 69, 172v; G20b, k. 42, 106. W tym przypadku trudno wyjaśnić i uzgodnić daty z mapą. Wydaje się, że po świętach wizytator rozpoczął podróż właśnie

W wielu przypadkach datacja dekretów i protokołów wyklucza możliwość, by główny wizytator, tj. archidiakon Albinowski, był tego samego dnia w kilku odległych geograficznie miejscach. W takim wypadku połączenie wszystkich występujących w protokołach i dekretach dat, przełożenie ich na mapę

Wykres 1. Relacje dat protokołów i dekretów dla poszczególnych parafii

i ustalenie na tej podstawie marszruty staje się niekiedy całkowicie niemożliwe. Jak bowiem wyjaśnić fakt, że w 36% parafii, dla których znamy datację protokołu oraz dekretu, data tego drugiego dokumentu jest wcześniejsza? Zasadniczo powinno być przecięz odwrotnie,

bo najpierw powinien zostać spisany protokół, a dopiero na jego podstawie – wydany dekret. Co ciekawe, w 84% tego typu przypadków opóźnienie protokołu w stosunku do dekretu było maksymalnie trzydniowe¹². Jest jednak 5 parafii, w których protokół nosi datę o kilka dni późniejszą niż dekret. Są w tej grupie takie, od których Albinowski mógł rozpocząć wizytację (Klonówka, Oksywie)¹³, ale też takie, w których być może zatrzymywał się na kilka dni¹⁴. Wyjaśnienie takich rozbieżności nie jest łatwe. Najprawdopodobniej początkowo czyniono jedynie notatki. Z kolei tego samego dnia, nazajutrz lub nawet kilka czy kilkanaście dni później pisano konspekt wizytacji. Czy robił to sam wizytator, czy też pojawiał się w parafii inny kapłan, być może jego sekretarz, który spisywał protokół wizytacji – nie ma tutaj jednej odpowiedzi. W pewnym zakresie może to wyjaśnić ustalenie w ciągu chronologicznym każdej daty protokołu i dekretu. Szczegółowo kwestie te uwzględniają zestawienia w tabelach.

Na podstawie dat protokołów i dekretów z jesiennego etapu wizytacji można w miarę dokładnie wyznaczyć przyjęty plan podróży. Widać drobne rozbieżności, lecz nie ma tutaj przypadków (poza wizytowaną zapewne 13 grudnia Klonówką), by dekrety były pisane wcześniej niż protokoły. Wizytator prawdopodobnie odwiedził wszystkie świątynie,

w Miłobądz. Tego samego dnia w drodze do Skarszew, które wizytowane były być może już wcześniej (tj. 27 marca, na co wskazywałaby data dekretu), Albinowski mógł być w Dalwinie i Demlinie. 2 kwietnia spisany został protokół dla parafii skarszewskiej, następnie 3 kwietnia archidiakon dotarł do Rekownicy, a potem zmierzając przez Niedamowo (3–4 kwietnia), Garczyn (4 kwietnia), Obozin (5 kwietnia) i Lubiszewo (6 kwietnia) do Tczewa (6–8 kwietnia). 9 kwietnia wystawił jeden dekret dla Miłobądz, Subków, Dalwina i Gorzędzieja. Czy był wówczas w leżącym na północ od Tczewa Miłobądz, jak sugerowałoby miejsce wystawienia tego dekretu? Nie jest to niemożliwe, lecz byłoby nieracjonalne, bo tego samego dnia miał też zawitać do Gorzędzieja, Subków i Rajkowych, których odwiedzenie wymagało podróży w przeciwnym kierunku.

¹² W 35% – jednodniowe, w 28% – dwudniowe, a w 21% – trzydniowe.

¹³ Dekret wydano w Klonówce z datą 13 listopada 1686 r. ADPeI, G20a, k. 138v; G20b, k. 84. Z kolei data protokołu wskazywałaby, że wizytator przebywał tam 23 listopada. ADPeI, G20a, k. 4; G20b, k. 2v. Ten przykład dowodzi jednak, że w zasadzie nie było fizycznie możliwe, by 23 listopada archidiakon Albinowski odwiedził Klonówkę, skoro tego samego dnia miał być również w oddalonym o ponad 51 km

w linii prostej Wielu, na co wskazuje datacja protokołu i dekretu. Tamże, G20a, k. 16, 149v; G20b, k. 9, 89v. Jeśli w obu datacjach nie ma błędów, to zapewne 23 listopada w Klonówce przebywał inny kapłan, którego archidiakon wystąpił z dekretem. W przypadku parafii w Oksywiu dekret wystawiono 9 marca 1687 r. (ADPeI, G20a, k. 162v; G20b, k. 99), lecz protokół nosi datę 19 marca (ADPeI, G20a, k. 53v; G20b, k. 32v). Albo więc Albinowski rozpoczął wiosenną turę wizytacji właśnie w Oksywiu, a czystopis protokołu spisano później, albo też któraś z tych dat jest błędna.

¹⁴ Tak było najpewniej po wizycie w Matarni. Dekret datowano bowiem na 16 marca (ADPeI, G20a, k. 164; G20b, k. 99v), ale protokół spisano 22 marca (ADPeI, G20a, k. 56v; G20b, k. 34). Na taką krótką przerwę, zapewne w Gdańsku, wskazywać może datacja następnego dekretu na dzień 20 marca w Żukowie, odległym od Matarni o ok. 10 km w linii prostej (ADPeI, G20a, k. 164v; G20b, k. 100) oraz 22 marca w Gdańsku, choć tutaj protokół spisano już 20 marca (ADPeI, G20a, k. 56, 164v; G20b, 34v, 100). Z kolei parafie w Skarszewach, Szczodrowie i Wysinie były zapewne wizytowane przed Wielkanocą. Dekrety wystawiono 27 marca, ale protokoły zapisano z datami poświęconymi (odpowiednio 2 i 3 kwietnia). ADPeI, G20a, k. 70, 71v, 72, 169v, 170v; G20b, k. 42, 43, 43v, 103v, 104.

Tab. 1. Datacje dekretów i protokołów w wizytacji dekanatów starogardzkiego, mirachowskiego, bytowskiego i lęborskiego z 1686 r.

Data	Dekret	Protokół/Uwagi
13 listopada	Klonówka	[Klonówka?] Protokół spisany 23 listopada, co może być błędem. Jeśli jego data jest prawidłowa, to 23 listopada w Klonówce mógł się pojawić kapitan wydelegowany przez wizytatora, który tego dnia był w oddalonym o ponad 70 km Wielu
15 listopada	Starogard	Starogard
16 listopada	Bobowo	Kokoszkowy Nowa Wieś Jąbłowo
17 listopada	–	Dąbrówka Bobowo
18 listopada	Lubichowo Zblewo Pinczyn	Lubichowo Zblewo Pinczyn
19 listopada	Pogódki Stara Kiszewa	Pogódki Stara Kiszewa Stare Polaszki
21 listopada	Czersk	Czersk
22 listopada	–	Łąg
23 listopada	Wiele	Wiele 23 listopada miano spisać także protokół dla Klonówki (zob. 13 listopada)
24 listopada	Brusy	Brusy
25 listopada	–	Leśno
26 listopada	Lipusz Kościerzyna	Lipusz Kościerzyna
28 listopada	–	Stężycza
30 listopada	Sulęczyno	Sulęczyno
1 grudnia	Parchowo	Parchowo
2 grudnia	–	Ugoszcz
3 grudnia	Niezabyszewo Tuchomie	Niezabyszewo Dąbrówka Bytowska Borzytuchom
4 grudnia	–	Tuchomie Bytów
5 grudnia	Sierakowice	Sierakowice
6 grudnia	Chmielno	Chmielno
7 grudnia	Goręczyno	Goręczyno
8 grudnia	–	Kielpino Kartuzy
9 grudnia	–	Sianowo
10 grudnia	Strzępcz	Strzępcz
12 grudnia	Lębork	Lębork
13 grudnia	–	Nowa Wieś Garczegorze Białogarda Łebień
14 grudnia	–	Brzeźno Lęborskie Rozłazino
15 grudnia	Luzino	Luzino

dla których spisano protokoły. Oczywiście nie da się całkowicie wykluczyć, że w przypadku kościołów administrowanych przez plebanów z sąsiednich parafii, kościołów filialnych czy miejscowości, w których kiedyś były kaplice, opierał się tylko na opisach proboszczów.

Dużo więcej problemów stwarza wiosenny etap podróży. Można tutaj znaleźć dość częste przypadki, w których daty dekretów są wcześniejsze niż daty protokołów.

Odtworzenie wiosennego etapu podróży wizytatora jest dużo trudniejsze. Już na samym

Tab. 2. Datacje dekretów i protokołów w wizytacji dekanatów puckiego, gdańskiego, tczewskiego, gniewskiego, nowskiego i świeckiego z 1687 r.

Data	Dekret	Protokół	Uwagi
9 marca	Oksywie Chwaszczyno	Chwaszczyno Wielki Kack	Protokół dla Oksywia: zob. 19 marca. Po protokole dla Chwaszczyna umieszczony jest niedatowany protokół dla Wielkiego Kacka
10 marca	Kielno	Kielno	–
11 marca	Wejherowo	Szemud	Protokół dla Wejherowa: zob. 12 marca
12 marca	Góra Pomorska Żarnowiec	Wejherowo	Protokół dla Góry Pomorskiej: zob. 13 marca. Protokół dla Żarnowca: zob. 14 marca
13 marca	Starzyno Mechowo Puck	Bolszewo Góra Pomorska Kniewo Lubocino	Protokół dla Starzyna i Mechowa: zob. 15 marca. Protokół dla Pucka: zob. 16 marca
14 marca	Strzelno	Żarnowiec	Protokół dla Strzelna: zob. 17 marca
15 marca	Łebcz Swarzewo Reda Rumia	Starzyno Mechowo	Protokół dla Łebcza i Swarzewa: zob. 17 marca
16 marca	Matarnia	Puck	Wizytator zakończył wizytację dekanatu puckiego i prawdopodobnie udał się z Matarni do Żukowa, skąd 20 marca rozpoczął wizytację gdańskiego. Protokół dla Matarni: zob. 22 marca
17 marca	–	Strzelno Łebcz Swarzewo	Być może 17 i 18 marca sekretarz kończył wizytację w wymienionych parafiach, sporządzając protokoły na podstawie pozostawionych tutaj notatek wizytatora, który odwiedził je wcześniej
18 marca	–	Reda Rumia Chylonia	Zob. uwagi pod 17 marca
19 marca	–	Oksywie	Datacja protokołu może być błędna i prawdopodobnie powinno być 9 marca, czyli wówczas kiedy spisano dekret. Analiza mapy nie wyklucza jednak, że sekretarz pojawił się tutaj ponownie 19 marca i spisał czystopis protokołu
20 marca	Żukowo	Gdańsk	Protokół dla Żukowa: zob. 23 marca
22 marca	Gdańsk	Matarnia	–
23 marca	Łęgowo Kłodawa	Żukowo	Protokół dla Łęgowa: zob. 25 marca. Protokół dla Kłodawy: zob. 26 marca
24 marca	Trąbki Wielkie	Pregowo Czapielsk Mierzszyn Wielka Żuława	Protokół dla Trąbek: zob. 26 marca

25 marca	–	Święty Wojciech Łęgowo Różyny	–
26 marca	–	Kłodawa Trąbki Wielkie	Po protokole dla Kłodawy widnieje opis zniszczonej kaplicy w Wojnowie, która znajduje się raczej na trasie ze Świętego Wojciecha do Łęgowa. Być może wcześniej wizytator przejeżdżał przez Wojnowo lub też sporządził notatki na podstawie relacji plebana kłodawskiego
27 marca	Godziszewo Giemlice Skarszewy Wysin	Godziszewo	Protokół dla Giemlic: zob. 28 marca. Protokół dla Skarszew: zob. 2 kwietnia. Protokół dla Wysina: zob. 3 kwietnia
28 marca	–	Giemlice	–
1 kwietnia	–	Mitobądz Dalwin Demlin	Demlin został zapewne odwiedzony po drodze. Nie było tu już wówczas kościoła, a tylko cmentarz
2 kwietnia	–	Skarszewy Szczodrowo	–
3 kwietnia	Rekownica Niedamowo	Wysin Rekownica	Protokół dla Niedamowa: zob. 4 kwietnia
4 kwietnia	Garczyn	Niedamowo Garczyn	–
5 kwietnia	Obozin	Obozin	–
6 kwietnia	Tczew	Lubiszewo	Protokół dla Tczewa: zob. 8 kwietnia
8 kwietnia	–	Tczew	–
9 kwietnia	Mitobądz	Gorzędziej Subkowy Rajkowy	Dekret dla Rajkowych wystawiono 10 kwietnia, ale wizytator musiał tu być już wcześniej, skoro na 9 kwietnia datowano protokół
10 kwietnia	Rajkowy Garc Wielki	Pelplin	10 kwietnia na pewno wizytator był jeszcze w Rajkowych, bo wystawił tego dnia dekret powizytacyjny. Tego samego dnia dotarł jednak do Garca
11 kwietnia	Lignowy Szlacheckie	Garc Wielki	Protokół dla Lignowów Szlacheckich: zob. 12 kwietnia
12 kwietnia	Nowa Cerkiew	Lignowy Szlacheckie Szprudowo	Protokół dla Nowej Cerkwi: zob. 13 kwietnia
13 kwietnia	Pączewo	Nowa Cerkiew Grabowo	Protokół dla Pączewa: zob. 14 kwietnia
14 kwietnia	Skórcz	Pączewo Czarnylas Skórcz	–
15 kwietnia	Barłożno	Kościelna Jania Barłożno	–
16 kwietnia	–	Krółówlas Dzierżążno	–
17 kwietnia	Gniew	Gniew Walichnowy	–
18 kwietnia	Piaseczno	Piaseczno	–
19 kwietnia	–	Tymawa Opalenie	–

21 kwietnia	Pieniżkowo Lalkowy	Pieniżkowo Lalkowy	–
22 kwietnia	Nowe	Nowe	–
23 kwietnia	Komorsk Wielki	Płochocin Komorsk Wielki	–
24 kwietnia	–	Lubień Wielki	Dekret dla Lubienia Wielkiego wystawiono 25 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 24 kwietnia, kiedy pisano protokół
25 kwietnia	Lubień Wielki	Bzowo Jeżewo	Dekret dla Jeżewa wystawiono 26 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 25 kwietnia, kiedy pisano protokół
26 kwietnia	Jeżewo	Święte Sartowice Świecie	Dekret dla Świecia wystawiono 27 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 26 kwietnia, kiedy pisano protokół. Protokół dla Sartowic jest niedatowany, ale wpisany między protokołem dla Świętego i Świecia
27 kwietnia	Świecie	Gruczno	Dekret dla Gruczna wystawiono 28 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 27 kwietnia, kiedy pisano protokół
28 kwietnia	Gruczno	Łąki Polskie Przysiersk	Dekret dla Przysierska wystawiono 29 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 28 kwietnia, kiedy pisano protokół
29 kwietnia	Przysiersk Drzycim	Drzycim Osie	Dekret dla Osia wystawiono 30 kwietnia, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 29 kwietnia, kiedy pisano protokół
30 kwietnia	Osie Śliwice Cekcyn Bysław	Śliwice Cekcyn	Protokół dla Bysławia: zob. 1 maja
1 maja	Lubiewo	Bysław Lubiewo	–
2 maja	Świekatowo Serock	Świekatowo Serock	–
3 maja	Niewieścín	Niewieścín Topolno	Dekret dla Topolna wystawiono 4 maja, jednak wizytator był w tej parafii zapewne już 3 maja, kiedy pisano protokół
4 maja	Topolno	–	–

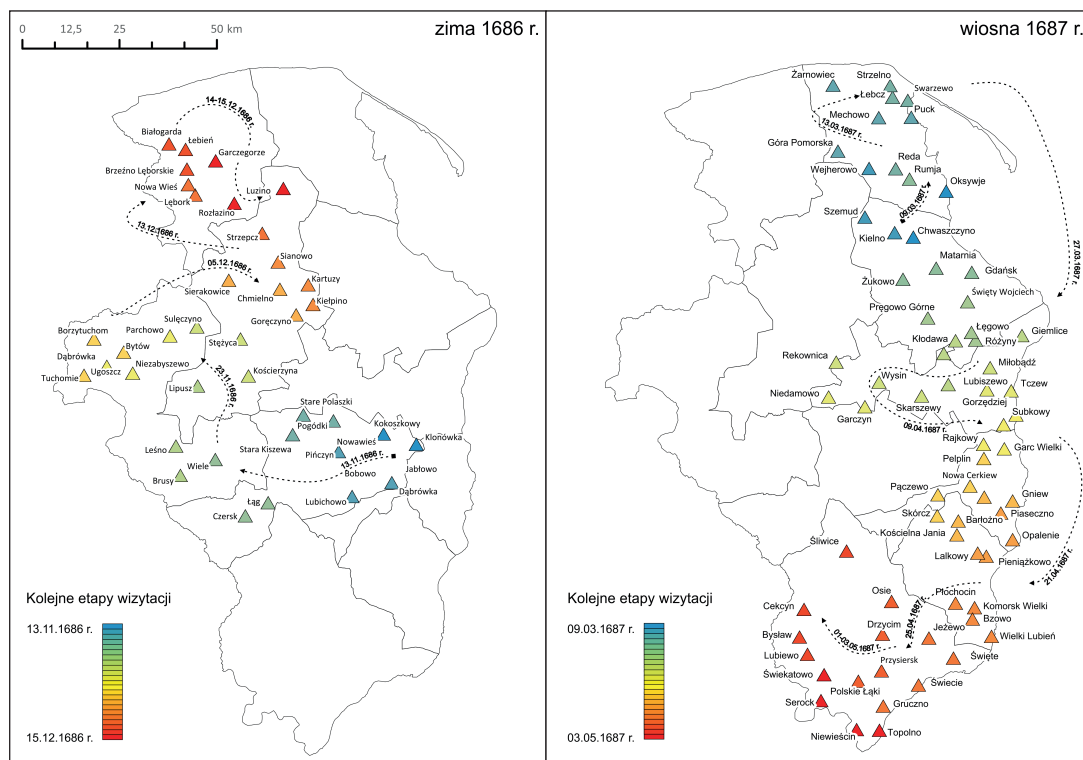
początku nie można mieć pewności, w której parafii dekanatu puckiego rozpoczął swoją marszrutę. Najprawdopodobniej było to Oksywie, na co wskazywałyby datacja dekretu. Porównanie dat dekretów i protokołów, począwszy od Wejherowa, wskazuje najpewniej, że wizytator wyprzedził sekretarza. Z taką sytuacją mamy do czynienia zasadniczo do końca wizytacji świątyń w dekanacie puckim, a potem także w gdańskim¹⁵. Dopiero 27 marca w Godziszewie wystawiono zarówno protokół, jak i dekret. Tego samego dnia spisano jeszcze dekrety dla Giemlic, Skarszew i Wysina. Nie

jest jednak pewne, czy datacja jest prawidłowa. Wydaje się raczej niemożliwe, by wizytator był w stanie odwiedzić jednego dnia tak odległe parafie¹⁶.

Dnia 30 marca 1687 r. przypadała Wielkanoc. Analiza datacji dekretów może wskazywać, że archidjakon Albinowski spędzał ją

¹⁵ Tylko dla Gdańska protokół ma datę wcześniejszą niż dekret.

¹⁶ Giemlice i Wysin dzieli w linii prostej niemal 40 km, a przez Skarszewy – nawet ponad 41 km. Być może źle datowane są dekrety dla Godziszewa i Giemlic, skoro dla poprzedzających je Trąbek zalecenia powizytacyjne wystawiono już 24 marca.

Mapa 1. Uproszczony schemat podróży wizytacyjnej po archidiecezji pomorskiej zimą 1686 i wiosną 1687 r.
 Źródło: Tab. 1 i 2. B. Szady, „Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.” ([http:// atlasfontium.pl/](http://atlasfontium.pl/), dostęp: 29 września 2015).
 Oprac. kart. T. Związek

w Skarszewach¹⁷. I tu jednak nie ma pewności, gdyż równie dobrze mógł udać się np. do Miłobądz¹⁸. Z kolei od wizytacji parafii rekownickiej (3 kwietnia) do końca podróży (4 maja) marszruta archidiekona jest dość łatwa do odtworzenia. Problem pojawia się tylko przy wizytacji wspomnianej wyżej parafii Miłobądz. Wystawiony tam wspólny dekret dla Miłobądz, Subków, Dalwina i Gorzędziewa nosi datę 9 kwietnia. Tego samego dnia spisano też protokoły dla Gorzędziewa, Subków i Rajkowych. Czy rzeczywiście wizytator był

wtedy we wszystkich wymienionych miejscowościach?¹⁹ Kolejne wątpliwości może budzić droga przebyta 30 kwietnia. Źródło informuje, że spisano wówczas dekrety w Osiu, Śliwicach, Cerkwini i Bysławiu. Osie i Bysław, jeśli liczyć odległości według podanej w źródle kolejności wizytowania, dzieli od siebie ponad 40 km w linii prostej.

Powyższe wątpliwości związane z datacją i przeniesieniem jej na mapę skłaniają, by w dalszych analizach podróży wizytacyjnej z 1686 i 1687 r. brać pod uwagę datację pro-

¹⁷ Za takim rozwiązaniem przemawiałoby znaczenie tej parafii jako jednego z najlepiej uposażonych pomorskich beneficjów. W XVIII w. archidiekonami pomorskimi byli często prepozyci skarszewscy: Jan Kazimierz Jugowski (prepozyt już w czasie wizytacji w 1687 r., archidiekon od 1705), Franciszek Józef Wybicki (prepozyt od 1736 r., archidiekon od 1764) czy też Bazyli Złocki (prepozyt i archidiekon od 1765 r.). Por. T. Nowicki, *Słownik biograficzny rządców parafii archidiecezji pomorskiej w XVII w.*, Lublin 2004, s. 93–94, 232, 238.

¹⁸ Na taki wybór może wskazywać fakt, że po świętach, 1 kwietnia w Miłobądzu spisano protokół. Prawdopodobnie był tam wówczas obecny wizytator, bo dekret wystawiono dopiero 9 kwietnia. Zob. ADPeł, G20a, k. 69, 172v; G20b, k. 42, 106. Jeśli tak było, to jadąc do Rekownicy, w której dekret i protokół wystawiono 3 kwietnia, mógłby ponownie przejeżdżać przez Skarszewy i Wysin. ADPeł, G20a, k. 73, 170v; G20b, k. 44, 104.

¹⁹ Nie jest to nierealne, ale musiałby wówczas przebyć ponad 31 km.

tokołów, modyfikując ją na podstawie dat dekretów tylko na początku jesiennego i wiosennego etapu wizytacji. Po pierwsze, daty te umieszczano niemal przy każdej odwiedzanej świątyni, także filialnej czy kaplicy publicznej (jeśli tylko miały osobny opis). W konsekwencji przełożenie danych chronologicznych na mapę pokazuje, że zasadniczo podróż odtworzona na tej podstawie była realna i wykonalna. Trzeba jednak pamiętać, że z pewnością nie oddaje ona dokładnej drogi samego wizytatora, choć niewątpliwie odzwierciedla ją w znacznej części.

Etapy podróży

Prezentowane wyżej zestawienia chronologiczne pokazują, że wizytację zarządzoną przez biskupa Bonawenturę Madalińskiego przeprowadzono w dwóch etapach. W czasie pierw-

szego, który rozpoczął się w środę 13 listopada i zakończył w niedzielę 15 grudnia 1686 r., wizytator odwiedził kościoły w dekanatach: starogardzkim, mirachowskim, bytowskim i lęborskim. Drugi trwał od niedzieli 9 marca do poniedziałku 4 maja 1687 r.²⁰ i objął dekanaty: pucki, gdański, tczewski, gniewski, nowski i świecki. Tabela 3, podzielona według dekanatów, przedstawia liczbę odwiedzonych miejscowości wraz z odpowiadającym im czasem trwania wizytacji.

Należy też zauważyć, że pierwsza jesienna podróż archidiacona Albinowskiego w zasadzie miała charakter ciągły. Analiza datacji nie wykazuje, by były w niej jakieś przestoje. Zasadniczo każdego dnia wizytator podejmował trud drogi. Pewne wątpliwości budzić może datacja protokołu dla Klonówki, o czym

Tab. 3. Czas wizytacji i liczba opisanych świątyń w poszczególnych dekanatach na podstawie dat protokołów i dekretów

Dekanat	Dni wizytacji	Liczba opisanych świątyń
Starogardzki	13–22 listopada	15
Mirachowski	23, 26–28 listopada 5–10, 15 grudnia	12
Bytowski	24–25, 30 listopada 1–4 grudnia	10
Lęborski	12–14 grudnia	7
1 tura	13 listopada–15 grudnia 1686 r.	44
Pucki	9–19 marca	21
Gdański	20–26 marca	11
Tczewski	26–28 marca 1–9 kwietnia	17
Gniewski i nowski	9–25 kwietnia	26
Świecki	25–30 kwietnia 1–4 maja	17
2 tura	9 marca–4 maja 1687 r.	92
Cała wizytacja		136

²⁰ W pierwszej turze wizytacji najwcześniejszy protokół (dla Starogardu) datowany jest na 15 listopada 1686 r., zaś najwcześniejszy dekret wydano 13 listopada (dla Klonówki). Ten etap kończyła wizytacja Luzina, w którym zarówno protokół, jak i dekret datowano na 15 grudnia. Z kolei

tura wiosenna zaczęła się 9 marca 1687 r. Tego dnia datowano dekret dla Oksywia oraz protokół i dekret dla Chwaszczyna. Wizytacja zakończyła się 4 maja, bo wówczas wystawiono w Topolnie dekret, jednak, jak sugeruje datacja protokołu, wizytator był tam już 3 maja.

wspomniano już wcześniej²¹. Brak też jakiegokolwiek informacji, gdzie wizytator przebywał w dniach 27 listopada²² i 11 grudnia²³.

W czasie wiosennego etapu wizytacji Albinowski przerwał swoją podróż z powodu przypadających na 30 marca 1687 r. Świąt Wielkanocnych. Jak już wspomniano, trudno jednoznacznie określić, w której miejscowości faktycznie spędzał święta. Z kolei 21 marca²⁴ i 20 kwietnia²⁵ nie wystawiono żadnego dekretu ani nie spisano protokołu, ale z pewnością nie przerwano wówczas wizytacji, o czym świadczą kolejne daty.

Dni, w których przeprowadzano wizytację w poszczególnych świątyniach, pokazują, że delegaci biskupa raczej sztywno trzymali się dekanatów i w znakomitej większości przypadków rozpoczynali wizytację kolejnego okręgu dopiero po odwiedzeniu wszystkich parafii w poprzednim. Bez wątplenia o wybraniu świątyni w kolejnym dekanacie, po zwizytowaniu części innego, decydowało kryterium geograficzne. Z analizy datacji i odzwierciedlenia podróży na mapie wynika, że odstąpiono od tej zasady dwukrotnie.

W cyklu jesiennym na przemian z dekanatami bytowskim i lęborskim (choć tutaj odwiedzono w cyklu ciągłym wszystkie świątynie) wizytowano dość rozległy mirachowski. Mimo że nie była to największa jednostka kościelna tego typu w archidiakonacie²⁶, to jednak z racji południkowego ułożenia i znacznych odległo-

ści między poszczególnymi parafiami²⁷ kościoły do niej należące wizytowano na raty.

Z kolei w cyklu wiosennym wizytatorzy połączyli odwiedziny w świątyniach leżących w dekanatach gniewskim i nowskim. Powodem była na pewno dość gęsta sieć świątyń katolickich na tym terenie. Wizytowanie miejscowości zlokalizowanych bardzo blisko siebie, niezależnie od przynależności dekanalnej, było dyktowane z pewnością racjonalnością wyboru i ekonomią czasu podróży. Wyraźnie widać to na załączonych mapach.

Można zatem przypuszczać, że celem wizytatorów było odwiedzanie po kolei parafii jednego dekanatu. Czasami tylko względy geograficzne zmuszały do odejścia od tego założenia i nietrzymania się sztywno świątyń o jednej przynależności dekanalnej.

Analiza chronologiczno-geograficzna podróży

Po ustaleniu poszczególnych etapów wizytacji i kolejności odwiedzanych miejscowości można przejść do przeanalizowania przebytej drogi. Przedmiotem tego badania może być z jednej strony liczba przejechanych kilometrów, z drugiej zaś czas poświęcony na wizytację. Na wstępie trzeba jednak podkreślić, że precyzyjne ustalenie rzeczywiście pokonanych odległości nie jest możliwe chociażby z tego powodu, że źródło nie informuje o dokładnej trasie podróży. Ponadto nie wiadomo, czy dzisiejsza sieć lokalnych dróg odpowiada tej sprzed ponad 300 lat. Dlatego też odcinki między kościołami w odwiedzanych miejscowościach należy liczyć w uproszczony sposób, a mianowicie w linii prostej. W takim wypadku – co należy mieć na uwadze – obliczone odległości są z pewnością zaniżone w stosunku do rzeczywistości przebytych.

Przechodząc do szczegółowej analizy podróży wizytatora, warto na początku ustalić, jakie pokonał dystanse²⁸. Jak już stwierdzo-

²¹ Zob. przyp. 13.

²² We wtorek 26 listopada był w Kościerzynie, na co wskazuje datacja zarówno protokołu, jak i dekretu. ADPeł, G20a, k. 17v, 152; G20b, k. 10, 91v. Być może zatrzymał się tutaj dzień dłużej, by dopiero 28 listopada pojawić się w oddalonej o 10 km Sępczycy.

²³ W Strzeczcu był na pewno 10 grudnia, na co wskazują daty protokołu i dekretu. ADPeł, G20a, k. 22v, 153v; G20b, k. 14, 93. Możliwe, że 11 grudnia dotarł już do Lęborka (ponad 20 km w linii prostej), ale czynności wizytacyjne podjął następnego dnia. ADPeł, G20a, k. 34, 154v; G20b, k. 20, 94.

²⁴ Analiza datacji może wskazywać, że delegaci biskupi byli w Gdańsku 20–22 marca. 20 marca spisano bowiem protokół, a 22 wystawiono dekret. ADPeł, G20a, k. 56, 165v; G20b, k. 33v, 101.

²⁵ 19 kwietnia spisano protokół dla Tymawy i Opalenia. ADPeł, G20a, 97, 102v; G20b, k. 60v, 63. Być może w niedzielę 20 kwietnia wizytator odpoczywał w Pieniążkowie, a czynności wizytacyjne wykonywał dzień później. ADPeł, G20a, k. 103, 181; G20b, k. 64, 111.

²⁶ Zob. T. Nowicki, *Liczba i sieć*, s. 183. Por.: S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 124; tenże, *Atlas Kościoła*, s. 91.

²⁷ Położone najdalej na północ Luzino znajdowało się ponad 70 km od zlokalizowanego w południowej części dekanatu Wiela.

²⁸ W ustaleniach odległości w linii prostej posłużono się aplikacją internetową Google Earth. Przebyte przez wizytujących dystanse starano się obliczyć, zaznaczając dokładne położenie świątyń w poszczególnych miejscowościach.

no, jesienny etap wizytacji rozpoczął się najpewniej w Klonówce, a zakończył w Luzinie. Wizytator musiał zatem przebyć co najmniej 413 km. Ta część wizytacji trwała 32 dni, co oznacza, że średnio przemieszczał się w tempie niemal 13 km dziennie. Z kolei wiosenna marszruta rozpoczęła się w Oksywiu, a zakończyła w Topolnie – łącznie 715 km w ciągu 56 dni. Średnie dzienne tempo wynosiło zatem również niecałe 13 km. Oczywiście wizytator nie przemieszczał się codziennie. Biorąc pod uwagę tylko dni wyszczególnione w tabelach 2 i 3, tzn. w czasie których wystawiano protokoły, liczba ich zmalała do 76. Ponadto dystanse bywały różne. Zagadnienie to systematyzuje tabela 4.

dział wtedy najczęściej świątynie filialne lub miejscowości, w których dawniej znajdował się kościół lub kaplica katolicka²⁹. W tych wsiach zapewne nie zatrzymywał się na długo. Nawet jeśli świątynia nadal istniała (jak np. w Bolszewie), to prawdopodobnie nie było możliwości przeprowadzenia szczegółowej wizytacji. Informacje mógł za to czerpać od miejscowych plebanów. Można w tym miejscu postawić pytanie, ile miejscowości mógł przeciętnie odwiedzić wizytujący w ciągu jednego dnia. Warto rozpatrzyć to zagadnienie przez pryzmat dekanatów, co obrazuje tabela 5.

Pierwsza część wizytacji objęła mniej świątyń i trwała krócej niż część druga, w której wizytowano również więcej miejscowości. Po-

Tab. 4. Odległości pokonywane przez wizytatora w ciągu jednego dnia i liczba odwiedzonych miejscowości³⁰

Dzienny dystans	Liczba dni	%	Liczba dni, w których odwiedzono			
			1 miejscowość	2 miejscowości	3 miejscowości	4 miejscowości
Do 10 km	25	32,9	19	6	–	–
11–20 km	39	51,3	12	18	7	2
21–30 km	9	11,8	3	2	4	–
Powyżej 30 km	3	3,9	1	1	–	1
Ogółem	76	100,0	35	27	11	3

Tabela pokazuje, że w ciągu jednego dnia wizytator pokonywał najczęściej do 20 km (84% przypadków). Zwykle odwiedzał w takim czasie jedną parafię (46%), czasami dwie (36%). Oczywiście zdarzały się i takie dni, w których wizytował więcej świątyń, ale były to przypadki zdecydowanie rzadsze. W dniach, w których wizytator objechał trzy miejscowości, przebyta odległość nie była większa niż 30 km. Trzykrotnie zdarzało się, że w ciągu 24 godzin złożył wizytę w czterech, ale odwie-

nadto w trakcie podróży wiosennej przeciętnie odwiedzano każdego dnia więcej obiektów kościelnych niż jesienią. Najważniejszą przyczyną tej różnicy było na pewno większe zagęszczenie sieci parafialnej w pasach nadmorskim i nadwiślańskim niż na terenach położonych w środkowej i zachodniej części archidjakonatu. Jeśli spojrzeć na tę kwestię przez pryzmat dekanatów, to okazuje się, że przeciętnie najwięcej świątyń w najkrótszym czasie archidjakon Albinowski zwizytował

²⁹ 13 grudnia zwizytowano cztery świątynie w dekanacie łęborskim: Nową Wieś, Garczgorze, Białogardę i Łebień. Odległość między nimi w linii prostej wynosi nieco ponad 18 km. Z kolei 13 marca wizytator wyjechał najpewniej z Wejherowa, oglądając po drodze dawny kościół katolicki w Bolszewie, potem wizytując świątynię w Górze Pomorskiej, a następnie przez Kniewo, gdzie informował o nieistniejącej już kaplicy, dotarł do kaplicy w Lubocinie, odzyskanej niedawno przez biskupa Madalińskiego. Tego dnia także pokonał ponad 18 km. Najdłuższą jednodniową drogę do czterech miejscowości odbył 24 marca, kiedy

to jadąc z Żukowa, opisał kościoły i kaplice w Pregoście, Czapielsku, Mierzeszynie i Wielkiej Żuławie, pokonując ponad 32 km.

³⁰ Przy obliczaniu odległości przyjęto zasadę, że do drogi przebytej w danym dniu doliczono odległość od świątyni wizytowanej w dniu poprzednim. W liczbie dni pominięto te, w których rozpoczynano wizytację, oraz te, dla których brak informacji o pisaniu protokołów wizytacyjnych. Stąd też liczba dni związanych z podróżą jest mniejsza od wykazanej w tabeli 3 sumy dni wizytacji.

Tab. 5. Średnia liczba świątyń wizytowanych w poszczególnych dekanatach w ciągu jednego dnia

Dekanat	Liczba opisanych świątyń	Liczba dni ¹	Średnia liczba świątyń wizytowanych jednego dnia
Starogardzki	15	7	2,1
Mirachowski	12	10	1,2
Bytowski	10	7	1,4
Lęborski	7	3	2,3
1 tura	44	27	1,6
Pucki	21	10	2,1
Gdański	11	6	1,8
Tczewski	17	10	1,7
Gniewski i nowski ²	26	15	1,7
Świecki	17	8	2,1
2 tura	92	49	1,9
Cała wizytacja	136	76	1,8

¹ Dni, w których datowano protokoły wizytacyjne.

² W obu dekanatach parafie wizytowano na przemian, czasami tego samego dnia.

w lęborskim³¹. Trzeba jednak pamiętać, że był to okręg kościelny, w którym wszystkie świątynie podlegały prepozytowi z Lęborka, a ponadto duszpasterstwo było ograniczone do niewielkiej liczby katolików. Szybko uporał się z dekanatem świeckim, co było o tyle zaskakujące, że był to największy dekanat w archidiakonacie³². W podobnym tempie wizytował rozległy dekanat starogardzki³³ oraz stosunkowo lepiej nasycony świątyniami pucki³⁴. W kolejnych dekanatach przeprowadzano wizytację wolniej. Są tutaj okręgi kościelne o relatywnie rzadkiej sieci świątyń (Bytów,

Mirachowo)³⁵, jak też o dość zwartej (Gdańsk, Tczew, Gniew i Nowe)³⁶.

Jak już wcześniej zaznaczono, wyliczone przeciętne nie oddają faktycznie przebytych odległości. Biorąc pod uwagę, że w poszczególnych dekanatach były obszary o zróżnicowanym zgęszczeniu osadnictwa³⁷, warto ustalić średni dystans, jaki wizytator pokonywał jednego dnia, oraz obliczyć przeciętne odległości między odwiedzanymi miejscowościami.

Przeciętnie dystans pokonywany jednego dnia wynosił ok. 15 km. Oczywiście odległość ta zależna była z jednej strony od zagęszczenia odwiedzanych obiektów sakralnych w wizytowanym dekanacie, z drugiej zaś od

³¹ Mimo że przeciętnie jedna świątynia katolicka przypadała tutaj na aż 179 km². Zob. T. Nowicki, *Liczba i sieć*, s. 183.

³² Ok. 1710 r. jeden obiekt sakralny przypadał tutaj przeciętnie na ok. 82 km². Nie była to wprawdzie wartość najwyższa, bo rzadszą sieć świątyń miały dekanaty lęborski, bytowski, mirachowski czy nawet starogardzki, lecz wizytator poświęcił relatywnie mało czasu na odwiedzenie i opisanie kościołów dekanatu świeckiego. Zob. tamże. Być może dość szybka podróż wiązała się z aspektem psychologicznym – po prostu wizytacja zmierzała już ku końcowi. Możliwe, że powód ten w podświadomy sposób wpłynął na działania wizytatora.

³³ Ok. 1710 r. jeden obiekt sakralny w dekanacie starogardzkim przypadał średnio na ok. 89 km². Zob. tamże.

³⁴ Jeden faciński obiekt sakralny przypadał tutaj na ok. 61 km². Zob. tamże.

³⁵ W dekanacie bytowskim jedna świątynia przypadała średnio na ok. 107 km², zaś w mirachowskim – na ok. 88 km². Zob. tamże.

³⁶ Gęstość sieci kościelnej wynosiła odpowiednio: w dekanacie gdańskim – 42 km², w tczewskim – 51 km², w nowskim – 51 km², zaś w gniewskim – najmniej, bo 26 km². Zob. tamże.

³⁷ Por.: M. Biskup, M. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1955 (mapa sieci parafialnej na końcu opracowania); K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994 (mapy na końcu opracowania); *Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych*, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla (<http://atlasfontium.pl/>), dostęp: 2 kwietnia 2015).

ilości odwiedzanych miejscowości i związanej z tym konieczności przeprowadzenia wizytacji. W każdym razie obliczona średnia pokazuje, że w czasie pierwszej, jesiennej tury wizytujący pokonywali przeciętnie 0,6 km więcej. Gdyby pomnożyć tę różnicę przez liczbę dni, w których wizytator przemierzał się podczas drugiej, wiosennej tury, to okazałoby się, że byłoby to proporcjonalnie o niemal 30 km mniej. Rzecz jasna różnice dotyczą poszczególnych dekanatów, co

wyraźnie pokazuje tabela 6. Trzeba zatem odpowiedzieć na jeszcze jedno pytanie, a mianowicie jaka odległość dzieliła w poszczególnych dekanatach opisywane miejscowości. Kwestie te obrazuje tabela 7.

Okazuje się, że odległości między wizytowanymi świątyniami w poszczególnych dekanatach wynosiły średnio ok. 8–9 km. Oczywiście w niektórych przypadkach były one większe lub mniejsze, a najbardziej zauważalna dotyczy dekanatu mirachowskiego, który z racji swojego

Tab. 6. Średni jednodniowy dystans pokonywany przez wizytującego w poszczególnych dekanatach

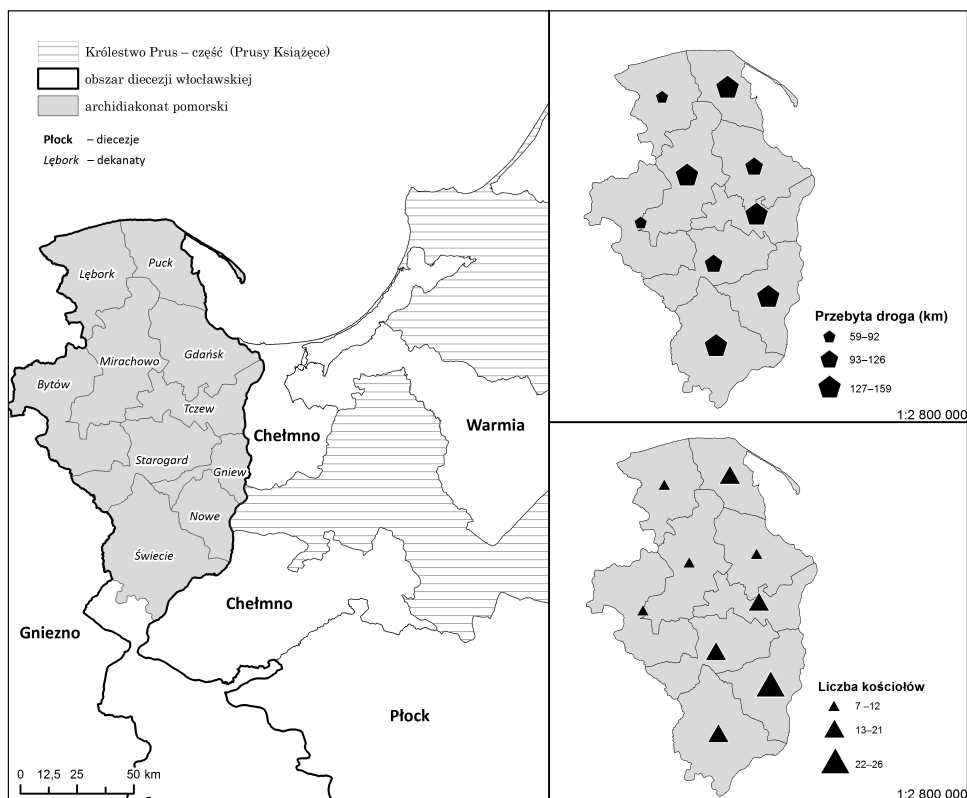
Dekanat	Liczba przebytych kilometrów	Liczba dni ¹	Średnia dzienna w km
Starogardzki	116	7	16,6
Mirachowski	152	10	15,2
Bytowski	86	7	12,3
Lęborski	59	3	19,7
1 tura (jesień 1686 r.)	413	27	15,3
Pucki	150	10	15,0
Gdański	93	6	15,5
Tczewski	157	10	15,7
Gniewski i nowski ²	159	15	10,6
Świecki	156	8	19,5
2 tura (wiosna 1687 r.)	715	49	14,6
Cała wizytacja	1128	76	14,8

¹ Dni, w których datowano protokoły wizytacyjne.

² W obu dekanatach parafie wizytowano na przemian, czasami tego samego dnia.

Tab. 7. Przeciętna odległość między wizytowanymi miejscowościami z podziałem na dekanaty

Dekanat	Liczba przebytych kilometrów	Liczba wizytowanych obiektów	Średni dystans między obiektami w km
Starogardzki	116	15	7,7
Mirachowski	152	12	12,7
Bytowski	86	10	8,6
Lęborski	59	7	8,4
1 tura (jesień 1686 r.)	413	44	9,4
Pucki	150	21	7,1
Gdański	93	11	8,5
Tczewski	157	17	9,2
Gniewski i nowski	159	26	6,1
Świecki	156	17	9,2
2 tura (wiosna 1687 r.)	715	92	7,8
Cała wizytacja	1128	136	8,3

Mapa 2. Droga przebyta podczas wizytacji kanonicznej w kilometrach wraz z liczbą odwiedzionych kościołów parafialnych w poszczególnych dekanatach archidiecezji pomorskiej w roku 1686 oraz 1687.

Źródło: Tab. 5. Podkład kart.: B. Szady, „Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.” ([http:// atlasfontium.pl/](http://atlasfontium.pl/), dostęp: 29 września 2015). Oprac. kart. T. Związek

południkowego położenia i powierzchni obejmującej ok. 1578 km² wizytowany był w trzech turach. Średnie odległości, które pokonywał wizytator, zmierzając do zlokalizowanych w nim obiektów sakralnych, wynosiły niemal 13 km. Na drugim biegunie są dekanaty gniewski i nowski – tam poszczególne kościoły znajdowały się najbliżej siebie: średnio nieco ponad 6 km. Gdy spojrzeć na tabelę przez pryzmat jesiennej i wiosennej tury, potwierdza ona większe zagęszczenie świątyń w dekanatach nadwiślańskich i nadmorskich. Odbiega nieco od tego wzorku dekanat tczewski, lecz w przeciwieństwie do ułożonego południkowo mirachowskiego rozciągał się raczej równoleżnikowo: od Wisły na wschodzie do wsi parafialnej Niedamowo na zachodzie. Granice zachodnie przebiegały zaś 5–6 km od Kościerzyny. Archidiakon Albi-

nowski skontrolował po kolei wszystkie świątynie dekanatu, dlatego też przemierzył więcej kilometrów: średnio 9.

Patrząc na całość podróży wizytatorów biskupa Madalińskiego, nawet w oparciu o uproszczone wyliczenia bazujące na odległościach w linii prostej, można zauważyć dążenie do minimalizacji odległości i oszczędzenia czasu. Oczywiście ostateczne rezultaty oparte o sieć ówczesnych dróg i analizę ówczesnego środowiska geograficznego mogą zweryfikować to ustalenie, niemniej jednak prezentowane wyniki pokazują, że z jednej strony starano się wizytować parafie według ich bliskości geograficznej, z drugiej zaś dążono do wizytowania jednostek leżących w tym samym dekanacie. Odstępstwa od tej reguły były wynikiem dysonansu między przesłankami geograficznymi a administracyj-

nymi. Tam, gdzie było to uzasadnione, delegat biskupa rezygnował z wizytowania świątyni tego samego dekanatu na rzecz odwiedzenia miejscowości leżącej bliżej, choć należącej już do innego okręgu dekanalnego. Dzięki temu miał do pokonania mniejsze odległości między kolejnymi miejscowościami, a jednocześnie jego podróż przebiegała sprawnie. Łącznie archidjakon Albinowski pokonał co najmniej 1128 km. Jest to na pewno rezultat niższy od rzeczywistego, dlatego też w dalszych badaniach nad podró-

żami wizytatorów warto podjąć próbę ustalenia faktycznie przebytej drogi. Wymaga to jednak szczegółowych badań nad siecią dróg w danym okresie i na danym terenie, a także uwzględnienia środowiska geograficznego wizytowanego obszaru. Możliwe jest również poszerzenie bazy źródłowej o inne wizytacje konkretnego okręgu kościelnego i podjęcie badań porównawczych. Takie studia powinny choćby dać odpowiedź, na ile późniejsi wizytatorzy czerpali z doświadczenia poprzedników. ■

Bibliografia

Źródła

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, zespół Gedanensia
Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis Illustrissimi et Reverendissimi Domini D. Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a Perrillustri et Admodum Reverendo Domino Andrea Albinowski Archidiacono Pomeraniae, Cantore Premisliensi, Praeposito Volboriensi Anno 1686 et 1687 peracta, sygn. G20a.

Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński, Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, a Perrillustri et Admodum Reverendo Domino Andrea Albinowski Archidiacono Pomeraniae, Cantore Praemisliensi, Praeposito Volboriensi, Anno Domini 1686 et 1687 peracta, sygn. G20b.

Opracowania

Biskup M., Tomczak M., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1955.
 Chodyński S., *Biskupi sufragani wrocławscy*, Wrocław 1906.
 Głowska D., *Akta wizytacji kościelnych z XVII–XVIII wieku jako źródło do historii kultury materialnej: gospodarstwo wiejskie w dobrach parafialnych w archidjakonacie warszawskim*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław 1989, s. 233–254.
 Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacji kanonicznych biskupów kujawsko-pomorskich przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 84, 2005, s. 120–195.
 Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (3), 1962, s. 41–58.

Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
 Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996.
 Mikulski K., *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994.
 Nowicki T., *Liczba i sieć świątyni w archidjakonacie pomorskim w latach 1583–1781*, „Studia Pelplińskie”, 28, 1999, s. 171–196.
 Nowicki T., *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witraż w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.
 Nowicki T., *Słownik biograficzny rządców parafii archidjakonatu pomorskiego w XVII w.*, Lublin 2004.
 Olczak S., *Wizytacje jako źródło do badań nad klerem parafialnym*, „Summarium”, 8, 1979, s. 253–258.

Olczak S., *Źródła kościelne z końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku do badań nad duchowieństwem*, „Przegląd Tomistyczny”, 2, 1986, s. 275–291.

Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla (<http://atlasfontium.pl/>), dostęp: 2 kwietnia 2015). ■

Canonical Visitation Journey of Archdeacon Andrzej Albinowski in the Archdeanery of Pomerania in 1686 and 1687

Summary

In late autumn 1686 and early spring 1687 the archdeacon of Pomerania Andrzej Albinowski, who represented the bishop of Kujawy and Pomerania – Bonawentura Madaliński – conducted a canonical visitation of the parishes composing the archdeanery of Pomerania. The source basis of the article consists of the dates of visitation activities recorded in the fair copy rewritten in the second half of the 18th c. The present article reconstructs the route of the visitor and the stages of his journey. The sequence of the visited sacral places was set down and an attempt was made to establish the covered distances on the basis of a simplified method determining the distances covered by the visitor in a straight line based on the contemporary maps. The analysis of the source records characterized the journey of archdeacon Albinowski during the autumn and spring stages of his visitation with mean daily distan-

ces covered by the visitor as well as the average number of visited churches during one day and the average distances between the visited places in particular deaneries. While analyzing the journey made by Rev. Albinowski, even by means of a simplified method of establishing the distance in a straight line, a clear tendency to minimize the distances and to economize time can be noticed. What can be observed at the same time are the efforts of the bishop's delegate to visit the churches on the basis of deaneries. Where, however, for geographical reasons it was not rational to visit the churches belonging to one deanery, this rule was given up and the nearest places, though situated in another deanery, were traveled to. It should be added that further studies on visitation journeys should undertake an attempt to establish the actually covered distance on the grounds of a broader source basis. ■

Słowa kluczowe: archidiaconat pomorski, diecezja wrocławska, Bonawentura Madaliński, Andrzej Albinowski, podróże wizytacyjne, wizytacja kanoniczna, datacja wizytacji

Keywords: archdeanery of Pomerania, diocese of Wrocław, Bonawentura Madaliński, Andrzej Albinowski, visitation journeys, canonical visitation, visitation date

dr hab. Tomasz Nowicki – adiunkt w Katedrze Historii Ustroju i Administracji Polski w Instytucie Historii KUL (e-mail: tonowi@kul.pl)